

A Dunántúl 4-9. századi történetében meghatározó szerepet játszó, a Keszthelytől délre, Fenékpusztán felépített késő római erőd építésének idejével, rendeltetésével, lakóinak eredetével és összetételével, népvándorláskori történetével kapcsolatosan még mindig számos kérdés tisztázatlan. Ezekre keresett választ a kutatás a déli erőd fal előtti temetők átfogó értékelésével. 1885 és 2000 között több mint 1100 sírt tártak fel itt. Ezek egy része tévesen vagy hiányosan, más része egyáltalán nem publikált. A kutatás során azonos szempontok alapján az összes sírt újra közöltem. A temetkezések nem egykorúak, felölelik az erőd történetének valamennyi periódusát. Ennek megfelelően a sírokat négy csoportba soroltam: 1. késő római kori temetkezések, amelyek a sírban talált leletanyag, a temetkezés rítusa (téglasír), vagy a csontmaradványok jó megtartása alapján a 4. századra vagy az 5. század első felére keltezhetők; 2. késő antik sírok, a továbbélő késő római népesség temetkezései, amelyek az 5. század közepétől birodalom szerte többnyire melléklet nélküliek, ill. olyan 6. századi leleteket tartalmaznak, amelyek 568 előttre is keltezhetők; 3. korai Keszthely-kultúrák temetkezései, amelyek a 6. század utolsó harmadára és a 7. század első felére keltezhető leleteket tartalmaznak, ill. a kőpakolású sírokban a vázmaradványok rossz fenntartásúak; 4. Karoling kori temetkezések, amelyek 9. századi leleteket tartalmaznak vagy a sírok kőpakolása a vázat is beborítja.

1885-ben Lipp Vilmos tárt fel egy nagyobb temetőből 300 sírt. A feltárás pontos helyét egy Csák Árpád által 1903-ban közzétett térkép alapján határozhatjuk meg: A DNY-i saroktorony előtt, az erődtől távolabb. A 300 sírből 209 volt téglasír, 91 pedig egyszerű földsír. A sírok többsége újkori rablásnak esett áldozatul. Lipp a leleteket két részletben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adta el. Publikációjában csak az öt leggazdagabb sírt ismertette részletesen, a többi leletről csak összefoglalóan írt. A MNM-ban megmaradt leletek és a leltárkönyvek tanulmányozása alapján sikerült kideríteni, hogy Lipp a leleteket összekeverte a fenéki ásatással csaknem egyidejűleg feltárt alsópáhoki temető anyagával. Majd ezt korrigálni akarván publikációjában alsópáhoki leleteket közölt fenékpusztáiként. Az 1885-ben feltárt temetőrészlet sírjainak döntő többsége késő római kori, de tartalmazott egy sírcsoportot is, amelynek korai Keszthely kultúrák emlékének a kora avar kori, és a sírok egy részének gazdagsága csak az 1959-ben, a horreum mellett feltárt kisebb temető leleteivel vehető össze. Fenékpusztáról késő avar kori temetkezés nem ismert, a Lipp féle publikációban szereplő késő avar kori tárgyak az alsópáhoki temetőből kerültek elő.

1901-ben Csák Árpád ugyancsak kb. 100 m-re az erőd falától, de Lipp feltárásának helyétől csaknem 200 m-re K-re, az erődből D-re vezető út K-i oldalán ásatott. A szakirodalomban az szerepel, hogy 150 sírt tárt fel, mert Kuzsinszky Bálint 1920-ban megjelent kötetében ez a szám szerepelt. Ő az általános jellemzés mellett 24 sír leleteit írta le külön. Csák a Balatoni Múzeum leltárkönyvében 48 sír anyagát különítette el, ezekből 26 élte túl a II. világháború pusztítását. Ezeket Pekáry Tamás tette közzé 1955-ben. A Kuzsinszky és a Pekáry féle sírok anyaga csak részben azonos. A kutatás úgy vélte, hogy a 150 sírnek jó kétharmada melléklet nélküli volt. A leltárkönyv azonban számos sírszám nélküli tárgy leírását is tartalmazza. A múzeum adattárában pedig megtalálható Csák ásatási naplójának gépirásos másolata. Ez alapján Csák 133 sírt tárt fel, ill. Hampel és Kuzsinszky publikációja alapján úgy tűnik, hogy két sír ismertetése valamiért kimaradt a naplóból, így összesen 135 sírral számolhatunk. Ezeknek több mint a fele, 74 tartalmazott mellékletet. Csák ásatási naplóját szó szerinti fordításban tesszük közzé. A napló bejegyzései, és a benne lévő kisebb rajzok, valamint a leltárkönyv leírásai alapján az előkerült sírok döntő többsége késő római

kori volt. De ebben a temetőrészben is volt egy kisebb sírcsoport, amely a korai Keszthely-kultúra jellegzetes leleteit tartalmazta. Ez mindössze öt női ill. leány sír anyaga, a hozzá tartozó férfiakkal. Ez a közösség kisebb létszámú és szegényebb volt a Lipp féle temetőbe temetkező népességnél.

1948-ban Radnóti Aladár vezetésével kezdett tervásatásba a Magyar Nemzeti Múzeum Fenékpusztán. Ebben az évben három helyszínen ástak, és a II. munkahely a Csák féle temető É-i szélén lehetett, az erődkaputól K-re, a faltól számított második szántó föld parcellában, és 27 sírt eredményezett. Ezt a feltárást a szakirodalom nem ismeri. Egyrészt, mert a leletek többsége elveszett (ami megmaradt, azt 1999-ben vettük nyilvántartásba), másrészt a dokumentáció késve és hiányosan került múzeumba: 13 kitöltött sírlapot 1973-ban vettek nyilvántartásba a Balatoni Múzeum adattárában, a kézzel írott ásatási naplót pedig 1981-ben szerezte meg a MNM Adattára. Az értekezés közzé teszi a napló szó szerinti fordítását és a megmaradt leleteket.

1951-1952-ben Csalog József ill. László Gyula vezetésével, több régész közreműködésével közvetlenül az erőd fal előtt, a D-i erőd kapu két oldalán összesen 76 sírt tártak fel. Ezek anyagát Cs. Sós Ágnes 1961-ben tette közzé. Szerinte a sírok, néhány késő római kori temetkezéstől eltekintve a 9. század második és a 10. század első felére keltezhetők. Szerinte a temetőbe - saját zalavári feltárásainak tanúsága alapján - az avar birodalom felbomlása után bevándorolt nyugati szláv népesség temetkezett, amely kapcsolatokat ápolt a környék továbbélő romanizált népességével és avar maradványaival. Sírleírásait kivonatolva újra közöljük, kiegészítve az általa nem közzétett 1951-es sírlapokkal, és az általa néha nehezen értelmezhető fotók helyett rajzban tesszük közzé a leleteket.

1963 és 1967 között Sági Károly közvetlenül az erőd D Ny-i része előtt összesen 99 sírt tárt fel. Sajnos ásatási dokumentáció csak az 1963-ban feltárt 36 sírről áll rendelkezésre. A többi sír helyét egy összesítő temető térkép alapján ismerjük, és rendelkezésre áll síronként elkülönítve a leletanyag. Ezt 1999-ben tettem közzé. Most annak a publikációnak a sírleírásait kivonatoltam, és rajzait közöltem újra. A temetkezések döntő többsége kora avar kori, a korai Keszthely-kultúra köznépeinek leletanyagával, de elszórtan késő római és késő antik temetkezések is előkerültek. 1963-ban a D-i erőd fal K-i felén, az egykori vámház mögött is volt feltárást, amely egy késő rézkori urnasír mellett 9 késő római kori temetkezést eredményezett. A dokumentáció rendelkezésre áll, ez alapján ismertetjük az egyes sírokat, de a leletekből csak egy gyöngysor maradt meg. 1966-ban itt is folytatódott a feltárást, és a rövid jelentés alapján 23 késő római sírt találtak. Ásatási dokumentáció nem áll rendelkezésre, csak az öt különböző sírből származó, nyilvánvalóan hiányos leletanyag.

1970-1971-ben Horváth Lászlóval közösen a D-i erőd kaputól Ny-ra, a D4. és a D5. torony között 7+119, összesen 126 sírt tártunk fel. Itt találhatóak legsűrűbben a temetkezések, hisz itt mind a négy periódus sírjai megtalálhatók. Viszonylag magas a melléklet nélküli és a nem meghatározható korú temetkezések száma. Ebből a temetőrészben korábban csak a biztosan kora avar korinak meghatározható temetkezéseket tettük közzé. A mellékletek, a temetkezési rítus, a csontvázak állapota vagy a szuperpozíció alapján 36 sírt soroltunk a késő római kori vagy késő antik temetkezések közé, 34-et határoztunk meg kora avar korinak, 39-et pedig Karoling korinak. 17 sír korát nem tudtuk pontosan megállapítani.

1973-ban készült el a balatoni regionális vízvezeték, amelynek árka a 71-es út Ny-i oldalán átvágta az egész erődöt. A D8. torony K-i oldalán és előterében 25 sír tárt fel Sági Károly. A feltárást eredményei közöletlenek voltak. A sírmellékleteknek csak kisebb része maradt meg, de ezek és a dokumentáció alapján megállapítható, hogy a 8 melléklet nélküli és a két jellegtelen tárgyat tartalmazó sír mellett 8 késő római és 7 Karoling kori temetkezés került itt elő.

1976 és 1980 között a magyar-szovjet ásatás keretében Erdélyi István irányításával az erőd területén és környékén 13 munkahelyen folyt kutatás. Ebből hét érintette a D-i erőd fal

előtti temetőket. A 2. munkahely – az erődtől távolabb előkerült, jól körülhatárolható, 31 síros 5. századi germán temető feldolgozásának jogát Straub Péter kapta meg – temetkezéseit nem számítva 120 sír került elő. A Budapesten restaurált leletanyagnak csak egy része került vissza Keszthelyre, a többi eltűnt, de a dokumentáció teljes. Az 1. munkahely a D1. torony körzetében, részben Sági Károly 1963-as feltárásához kapcsolódóan 31 sírt eredményezett. Ebből 29 sírt 1976-ban Erdélyi István tárt fel, 2 sírt pedig 1980-ban a D1 torony feltárása során Tóth Endre talált meg. A sírok kétharmada a korai Keszthely-kultúra időszakára keltezhető, a többi vagy nem datálható (3) vagy lehet akár késő antik is (8). A sírokat Straub Péter tette közzé, leírásait kivonatolva közöljük. A 3. munkahely a D10. torony és a DK-i saroktorony közötti területet ölelte fel. Itt Erdélyi István vezetésével 1976-ban 12, 1979-ben pedig 6 sírt tártak fel. A keltezhető temetkezések valamennyien késő római koriak. A 6. munkahely a D7. – D8. torony előterében volt, itt Erdélyi István 1976, 1977 és 1979-ben összesen 26 temetkezést tárt fel. A sírok többsége (20) Karoling kori, a többi késő római vagy nem keltezhető. A 9. munkahely a 71-es úttól Ny-ra, az erődfaltól 100 m-re, a híres fenéki csárda helyén volt. A falmaradványok mellett két késő római kori temetkezés került elő. Ezek a sírok az erődből kivezető út K-i oldalán, a Csák Árpád és Radnóti Aladár által megtalált temetőhöz tartoztak. A 12. munkahely a D-i erődfaltól 150 m-re, az erődből kivezető út Ny-i oldalán nyitott 100 m²-es felület volt. Itt 1980-ban Sági Károly tárt fel 16 sírt. Ezek közül tíz sír minden bizonnyal még késő római kori, a többi melléklet nélküli vagy csak jellegtelen mellékletet tartalmazott, ezért lehetett esetleg késő antik is. A 13. munkahelyen, a D3. és a D4. torony között ill. a D4. torony előtt 1980-ban szerző tárt fel 27 sírt. Ezeknek csaknem kétharmada melléklet nélküli volt. A leletek, a rítus, a csontvázak fenntartása és a szuperpozíció alapján 5 temetkezés lehet késő római, 4 késő antik, 13 sorolható a korai Keszthely-kultúra időszakába, 3 volt Karoling kori, kettő nem keltezhető.

Az 1992-ben, a Magyar Posta által fektetett optikai kábel vezeték nyomvonala az erőd Ny-i és D-i fala előtt húzódott. A leletmentés során utóbbi helyen három sírt, egy késő római, egy korai avar kori és egy Karoling kori temetkezést tártunk fel.

1999-2000-ben a szerző vezetésével, pályázati pénzből folyt feltárás, amelynek célja a temetők kiterjedésének meghatározása volt. Ezért 16 árkot nyitottunk, részben a D-i erődfalnál, részben távolabb, az erődből kivezető úttól Ny-ra. Ennek során 152 sír kerül elő, amelyek közül csak négy volt a keltezhetetlen, 54 bizonyult késő római korinak, 27 akár késő antik is lehetett, 60 keltezhető a korai Keszthely-kultúra időszakára, míg hét Karoling kori volt. Ezt a jól dokumentált feltárást közzétettük a legrészletesebben.

A leletanyag feldolgozása során először a temetők topográfiájával foglalkoztunk. Még a közelmúltban is többen vélték úgy, hogy a D-i erődfal előtt egyetlen, nagyterjedésű temető volt. Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy a D-i erődfaltól távolabb három önálló temetőt nyitottak a késő római korban, a DNy-i sarok előtt (I.) és az erődből kivezető út két oldalán (II.-III.). A IV. késő római temető ritkás betelepítésű és az egész D-i erődfal közvetlen előterét öleli fel. Ezt egy széles sír mentes sáv választja el az első három temetőtől. Ez a temető nyilván csak az erőd megépítését követően nyílhatott meg. Az V. temetőt a korai Keszthely kultúra időszakában használták. Ez a D-i erődkaputól Ny-ra, közvetlenül az erődfal előtt helyezkedik el és Ny felé szélesedik. A D4.-D5. torony között legfeljebb 20 m széles, a D1. toronynál eléri a 40 m-t. A VI. temető a D-i erődkapu két oldalán helyezkedik el. Ny-i része részben fedi az V. temető K-i szélét. A kaputól K-re eső rész a nagyobb.

A feltárt felületek nagysága és a sírok sűrűsége alapján az eddig ismert 1100 sír, az összes temetkezésnek legfeljebb 20 %-a, tehát a sírok nagyobb része még feltáratlan. A következő fejezetben a temetkezési szokásokat mutatjuk be: a tájolást, a sírgödrök formáját, a téglasírok és a kőpakolások típusait, a sírokban lelt tüzelésnyomokat, a vázak helyzetét (alkarok- és lábak tartása, zsugorított, hasra fordított és ülve eltemetett halottak), a

koporsós sírokat, a kettős és többes temetkezéseket, a melléklet nélküli sírokat, és az étel- és ital melléklet adásának szokását. Arra törekedtünk, hogy meghatározzuk az egyes rítusok csak egy vagy több korszakban voltak-e használatban? Téglasírokat többnyire csak az avar kor előtti temetkezések között találunk, de másodlagosan felhasznált római téglákkal még a 9. században is kibéleltek felnőttekre rátemetett gyermeksírokat, hogy a föld beomlását megakadályozzák. A részleges kőpakolás már a késő római és a késő antik sírok között is előfordult, de a korai Keszthely-kultúra időszakában vált általánossá. A Karoling kori teljes kőpakolás szokásának nincs köze a kora avar kori részleges kőpakoláshoz. A zsugorított temetkezések többsége késő római kori, de ez a szokás előfordult a Karoling korban is. A félig ülve eltemetett melléklet nélküli sír is Karoling kori. A koporsó használata a késő római korban csak szórványos volt, a késő antik temetkezések között nőtt az aránya, a korai Keszthely-kultúra temetkezései között általánosnak mondható, majd a Karoling korban újra csökkent a népszerűsége. Analógiák alapján sikerült bebizonyítani, hogy a kora avar kori vázmaradványok rossz fenntartása a koporsós temetkezéssel függ össze, ugyanis a könnyező fagomba, amely a koporsó faanyagában jelen volt, károsíthatta a holttesteket is. A kettős és többes temetkezés elsősorban a késő római korra jellemző, néhány a Karoling korból is ismert. Melléklet nélküli sírok minden periódusban előfordultak, részarányuk változott, leggyakrabban ott fordulnak elő, ahol a késő antik népesség temetkezéseivel számolhatunk. Az étel- és ital melléklet adásának szokása előfordul a késő római korban, a sírok 10 %-ában volt kerámia, negyedében üveg. A Karoling kori temetkezéseknek több mint fele tartalmazott legalább egy kerámiát. A késő antik és a korai Keszthely-kultúrák sírokból csak egyetlen favödröt ismerünk, ez a népesség keresztény hitével áll kapcsolatban. Csontos húst csak a Karoling korban helyeztek a sírokba. Itt foglalkoztunk a sírok bolygatásának kérdésével. Véleményünk szerint az alig bolygatott vázak magyarázata, hogy a koporsós temetkezéseknél a koporsó belsejébe jutva különböző állatok mozdíthattak el néhány csontot, tehát szó sem lehet rablásról, amint azt Bóna István és Sági Károly feltételezték.

A régészeti leletanyag értékelése során az érmeket, a viseleti tárgyakat és ékszereket, a fegyvereket, az eszközöket és szerszámokat, a kerámiát, a favödröket és az üvegtárgyakat vettük számba. Ezeknek a legfontosabb eredményei a következők. Eltekintve a másodlagosan a kora avar kori vagy Karoling kori sírokba került kopott késő római érméktől, az érmek *terminus post quem* keltezik a késő római sírokat. Az I. temető érmei elvesztek. A II., III. és IV. temető legkorábbi érmei egyaránt II. Constantius uralkodásának idejéből (337-361) származnak, és az I. Valentinianus halála (375) utáni veretek alig kerültek a sírokba. Hajtűket, ill. a fejfedőt vagy fátylat rögzítő tűket már a római korban is hordtak, és ez a szokás a korai Keszthely kultúra idején is tovább élt. Egyes tű típusokat, így pl. az astragalos díszítésűeket nem lehet pontosan keltezni, ezek lehetnek 568 előttiak is, és a továbbélt, romanizált népességhez köthetők. A függők a leggyakrabban előforduló ékszerek közé tartoznak. A késő római kori temetkezések kedvelt típusa, a hurkos-kapcsos felerősítésű, kúpos köpenyű fém- és üveggyöngy csüngővel ellátott függő az egész 4. században előfordult, de súlypontja a század második fele. Megtalálhatók temetőinkben a népvándorláskori kosaras függők nemesfémből készült előzményei, kúpos vagy kerek kőfogalattal, amelyek a 4. század végére, az 5. század első felére keltezhetők. A kosaras függők egyes változatai már 568 előtt megjelenhettek Fenépusztán, a többség azonban kora avar kori. Ezeket bronzból öntötték, gyakran a karikával együtt. A keresztbe bordázott kosárcájú függőket csak Fenépusztáról ismerjük, ezeket minden bizonnyal helyben gyártották. Az áttört, gyöngydrótból készült kosárcás függők a legfiatalabbak. Ugyancsak több példányban kerültek elő a poliéder végű függők. Ezek már a 4. század végi temetkezésekben megjelentek, és folyamatosan használatban maradtak a korai Keszthely-kultúra időszakáig, a kora avar korig. Viszonylag gyakorinak mondhatók a kis gömbcsüngős függők, amelyek akárcsak a gúla alakú csüngőjű függők a kora avar korban jelentek meg a

Kárpát-medencében. A Karoling kori sírokból szinte csak egyszerű drótból készült, legfeljebb koszorúcskákkal vagy az alsó ívre forrasztott 3-4 gömböcskével díszített függőket ismerünk. A Zalavárról és környékéről ismert, gazdagon díszített függők hiányoznak Fenépusztáról.

Gyöngyöt 106 női- vagy leány sírból ismerünk. A késő római kori gyöngyök többsége hosszú ideig volt használatban, így pontosabb keltezésre nem alkalmas. A különlegesebb gyöngyök közül a nagyobb, fekete, bordázott felületű, gagátból vagy üvegből készült darabok, amelyek a 3. század második és a 4. század első felére jellemzőek, hiányoznak sírjainkból. A hosszú, ráfolyatott hullámvonallal díszített vagy a színes váza alakú gyöngyök viszont ismertek, ezek a 4. század második és harmadik harmadára ill. az 5. század elejére keltezhetők. 12 sírban volt arany- vagy bronzlemezről készített orsó alakú gyöngy, 16-ban pedig bronzból vagy ezüsből készült nyaklánc kapocs. Ezek a 4. század végén tűntek fel és az 5. század első felében is kedveltek maradtak. A korai Keszthely kultúrák temetkezései közül azok keltezhetők korábbra, amelyek gyöngysoraiból hiányoznak a szemes gyöngyök. A különböző színű opak gyöngyök is csak a 6. század végén terjedtek el. (A Keszthely-kultúrák gyöngysorok keltezésével és származásával a függelékben külön dolgozatban foglalkozik Pásztor Adrien.) A Karoling korból csak 14 sírban volt gyöngysor. A késő avar kor legkedveltebb típusa, a dinnyemag alakú gyöngy csak két sírből ismert. Nem kerültek elő a többtagú fóliás gyöngyök, amelyek a 9. század első felére voltak jellemzőek, viszont az egyszerűbb, kék, zöld vagy sárga, időnként szegmenseire tört rúdgyöngy a leggyakoribb típus, amely a század második felére keltezhető.

A késő római kori férfi sírok 10 %-a tartalmazott hagymafejes fibulát. A leggyakoribb típus a 3/4 B használata 360-415 közé keltezhető. A legkésőbbi hagymafejes fibula típus hiányzik Fenépusztáról. A női sírokból ismert csatfibulák nem keltezhetők pontosan. A korai Keszthely kultúrák temetkezéseiből előkerült korongfibulák kora avar koriak. A négy madárfejjel díszített aranyozott ezüst, és a bronzlemezről préselt fonatdíszes fibulák 600 körül kerültek hozzánk germán területről. A 6. század első felében készült aranyozott ezüst, niello díszes kengyelfibula a vele együtt talált gyöngysor alapján csak 600 körül került a földre. A pontkörös díszű tárgyak feltehetően helyben készültek. Egy részük biztosan kora avar kori sírből került elő, de a késő antik tradíciókat folytató műhely már 568 előtt megkezdhette a működését.

A korai Keszthely kultúrák női síroiban a tű gyakran nem a koponya környékén, hanem az áll alatt vagy a melltájékon kerül elő. Tekintve, hogy több esetben fibulát is tartalmaztak a sírok, ezekkel a tűkkel nem a felső ruházatot, hanem egy fejkendőt vagy fátlylat rögzítettek. Az egyszerűbb karperecformák többnyire nem keltezhetők pontosan. A megvastagított végű, nyitott kargyűrűk vagy a vaskarperecek például a Karoling kori temetkezések kivételével minden periódusból ismertek. A jobban keltezhető késő római darabok, az u. n. kígyófejes karperecek, a dudoros felületű, ferdén levágott végű, a lemezes, mandzsettával záruló vagy a lemezes, pecsételt felületű kargyűrűk a 4. század második és az 5. század első felére keltezhetők. A Lipp féle ásatásból ismert lemezes, üvegberakásos állatfejben végződő karperec a 7. század első felében készülhetett. A késői Keszthely kultúra jellegzetes lemezes, kígyófejes karperecei Fenépusztáról nem ismertek, ez a típus csak a 7. század első harmada után alakulhatott ki.

A vasból készült, többnyire erősen korrodált csatok többsége nem keltezhető pontosan, de pl. a hosszú, keskeny ovális csatkeretek jellegzetesen késő római kori termékek. A négyszögletes szíjrögzítő lemezzel ellátott bronz- vagy ezüst csatokból 13 példány került elő. Ezek a 4. század második felére, az 5. század elejére jellemzőek. Az ovális csatkarikájú, bronzból öntött, pajzs alakú- vagy bunkós csatpecekkel ellátott csatok germán viseleti tárgyak, egy részük készülhetett 568 előtt is, de a késői típusok kora avar koriak. Ugyancsak jellegzetesen germán csatok a háromszög alakú szíjrögzítővel bronzból egybeöntött vagy vasból készült, ovális karikájú csatok, amelyek szintén kora avar koriak. Az ovális karikával

egybeöntött, rövid szíjrögztítővel ellátott csatok lehetnek kora avar koriak (Castel Trosino típus), de 9. századiak is, amelyek analógiáit Bulgáriából ismerjük. Fenékpusztán a késő római sírokból egyetlen veretes katonai öv sem ismert. A szív- és az amphora alakú szíjvégek a 4. század második felére ill. utolsó harmadára keltezhetők. A korai Keszthely kultúrák férfi sírok övgarnitúrái kivétel nélkül a korai avar korra keltezhetők. De a jellegzetes, préselt avar övgarnitúrák mellett ismerünk a germánokhoz köthető rekeszes vasveretekkel ellátott vagy bronzból öntött, u. n. alpi övgarnitúrákat is.

Kard két darab ismert Fenékpusztáról. A Lipp féle ásatásból származó példányt rajza alapján steppei eredetűnek gondolták. Sikerült a tárgyat a MNM-ban azonosítanunk. Analógiái alapján akár germán fegyver is lehet. A 9. századi darab helyi készítmény, az avar kori kétélű kardokra vezethető vissza. Lándzsákat csak a Karoling kori sírokból ismerünk. A fűzfalevél alakú pengéjű és a két szárnyas lándzsa 8. század végi, 9. század eleji típusok. Előfordulásuk itt azt jelzi, hogy Fenékpusztán a katonai elem nem a legkorszerűbb fegyverekkel rendelkezett. A 20 cm-nél hosszabb vaskéseket törnek határoztuk meg. A késő római sírokból négy példány ismert, valamennyi széles pengéjű, és nyélzáró lemezzel ellátott. Egy egyenes hátú, vaskos darabot egy Karoling kori sírból került elő. Nyílhegyeket tíz sírból ismerünk, valamennyi köpűs felerősítésű volt, amely típus csak széles időhatárok közé keltezhető. Egy példány egy korai Keszthely kultúrák, a többi Karoling kori sírokból került elő. Sarkantyút csak egy példányt ismerünk. Ez egy késő római típus, ami egy kora avar kori sír földjéből került elő.

Viszonylag kevés eszközzel és szerszámmal rendelkezünk. Nagy méretű vashorgok csak az egyik szárnyas lándzsás sírban voltak. A sarlós temetkezés avar szokás, ami Fenékpusztán a 9. században tovább élt, hisz hat Karoling kori sír tartalmazott sarlót. Két késő római sírban találtunk vékony bronzlemezből készített guzsalyt, ill. a sírrajz alapján egy harmadik példányt is előkerült 1948-ban. Ezeknek a minden bizonnyal jelképes tárgyaknak mindössze két analógiája ismert a birodalomból. A hosszú, hegyes vaspálcák viszont igazi guzsalyok voltak. Az orsógombok sem túl gyakoriak, a késő római és a kora avar kori temetkezésekből 2-2, a Karoling koriakból 5 darab ismert. Ezeken kívül csak egy szép római bronzkörző érdemel említést.

A fenékpusztai késő római kori sírokból előkerült kerámia nem olyan sokrétű mint a provincia többi temetőjének anyaga. Többségük csak tágabb időhatárok közt keltezhető. Viszonylag gyakoriak a rossz minőségű mázas kis korsók, amelyek a 4. század más felében voltak népszerűek. Hasonló korú egy perem fölé magasodó füllel ellátott pohár, amelynek felülete besimított díszítésű. A korai Keszthely kultúra temetkezéseiből egyetlen kerámia sem ismert. Annál több a Karoling koriakból. Több mint a sírok fele tartalmazott legalább egy kerámiát, 16 kettőt, 5 pedig hármát. A házi kerámia szinte csak fazék formákból állt, de nagy méretbeli különbségekkel, és változatos díszítésmóddal. Ezek lábítós korongon készültek, több példányon található fenékbélyeg. A díszkerámiát a polírozott felületű szűk nyakú palackok képviselik. Ezek közt is nagy a méretbeli különbség. A fémkorsókat utánzó forma anyaga és technikája a késő avar kori sárga kerámiára vezethető vissza, egy kétfülű darab analógiáit Bulgáriából ismerjük. A fenékpusztai darabok helyben készülhettek. A kerámiánál gyakrabban került üveg Fenékpusztán a késő római kori sírokba. Formáik is változatosabbak, pedig törekenységük miatt többször csak a meglétüket sikerült dokumentálni. A legszebb minden bizonnyal egy nagy amphora, amelynek analógiája a 4. század második feléből ismert. A korsók és kancsók kivétel nélkül olyan típusokat képviselnek, amelyek a 4. század közepén terjedtek el, vagy a század második felére és az 5. század elejére esetleg első felére keltezhetők. Több esetben volt a korsó mellett pohár is. Ezek típusai hasonló korúak.

Külön fejezet foglalkozik a temetők keltezésével és interpretációjával. A késő római temetőket nemcsak az érmek alapján nyitották meg a 4. század közepén, II. Constantius uralkodásának idején. A sírokból származó, jól keltezhető leletanyag döntő többsége is olyan

típusokat képvisel, amelyek legkorábban a 4. század közepén vagy középső harmadában jelentek meg, vagy a 4. század második felére és az 5. század elejére keltezhetők, esetleg csak az 5. századra jellemzőek. Ugyanakkor több olyan tárgy, amely inkább a 4. század első felében volt kedvelt, hiányzik Fenékpusztán. Pl. a korai hagymafejes fibulatípusok, az omega fibulák, a csont hajtűk, egyes karperec típusok, a talpgyűrűs üveg poharak, az agyagmécsesek stb. A négy temető leletanyaga meglehetősen egységes, tehát közel egy időben nyitották meg őket. Kisebb eltérések persze megfigyelhetők. Bizonyos formák vagy temetkezési szokások csak egy vagy két temető anyagából ismertek. Ez viszont alátámasztja azt a korábbi véleményünket, hogy a fenékpusztai erőd nem Nagy Konstantin és nem is I. Valentinianus, hanem a 4. század közepén II. Constantius uralkodásának idején épült. Az leletek és az érmek alapján meghatározható a III. temető betelepítésének menete. A legkorábbi érmék az erődtől kivezető úttól távolabb, a Ny-i széléhez közel kerültek elő, a legkésőbbiek ettől É-ra, K-re és D-re, tehát erre terjeszkedett a temető. Ez azt is jelenti, hogy az út két oldalán lévő temetők sírjai nem az úthoz igazodtak, és külön temetkezési helyek voltak. Az erődtől távolabb, gyakorlatilag egy időben megnyitott három temető léte talán az ad magyarázatot, hogy az erőd építéséhez a provincia különböző vidékeiről telepíthettek ide közösségeket, amelyek külön temetőket nyitottak. Az építők az erőd felépítése után is itt maradtak, hisz a temetőket tovább használták. Közvetlenül az erődfal előtt csak a falak megépítését követően kezdhettek el temetkezni. A kutatás feltételezi, hogy a belső pannóniai erődök Valeria provinciában cohors állomáshelyek voltak. A fenékpusztai erődöt nem sikerült azonosítani a Notitia Dignitatum cohors állomásaival. Ez talán nem is véletlen, hiszen egyetlen katonai öv sem került elő temetőinkben.

Melléklet nélküli sírokat már a 4. századi temetőkből is ismerünk. A kereszténység elterjedésével ez a szokás egyre népszerűbb lett, az 5. század közepe után gyakorlatilag melléklet nélküliekké váltak a temetkezések. Az I. temető többsége rablásnak esett áldozatul, de a II. temetőben a sírok 46 %-a volt melléklet nélküli, a III. temetőben pedig csak 32 %. Ezért az erődtől távolabb lévő temetők használata az 5. század első felében vagy közepén megszakadt. Ha történelmi eseményhez próbáljuk ezt kötni, 430 körül hun uralom alá került Pannonia I provincia, 456-ban pedig a keleti gótok lettek a környék urai.

Lipp és Csák ásatásainak anyagát Alföldi András nyomán a továbbélő római kori népesség hagyatékának tekintette a kutatás. Kovrig Ilona volt az első, aki feltételezte, hogy a korai Keszthely kultúra népessége 568 után vándorolt ide, Keszthely környékére. Mindkét elképzelésnek vannak hívei, legutóbb Volker Bierbrauer próbálta bizonyítani a késő antik továbbélést, és úgy vélte, hogy környékünk az 5. századtól a 7. század elejéig a „*mediterrán Romania*” része volt. Láttuk, hogy az erődtől távolabbi temetőket legkésőbb az 5. század közepén felhagyták és csak egy évszázaddal később a 6. század közepétől vagy inkább 568 után temetkezett ide két lényegesen kisebb közösség. A déli erődfal tövében úgy tűnik nem szakadt meg a temetkezés az 5. század közepén. A mellékletnélküliség miatt csak feltételezhetjük, hogy a keleti gót uralom másfél évtizede alatt is folyamatosan temetkeztek ide. A D4. és D5. torony között, ahol viszonylag magas a mellékletnélküli sírok aránya is, található a kosárkás függők és a stílustűk korai formái, és a késő antik jellegű gyöngysorok. Az ide temetett férfi sírokból nem került elő egyetlen korai avar kori övgarnitúra sem. A korai Keszthely kultúra tehát már 568 előtt kialakulhatott, és hordozója a továbbélő késő antik népesség lehetett. Ha az itteni összes nem keltezhető melléklet nélküli sírt késő antiknak tartjuk, az 5. század második felére, és a 6. század első két harmadára keltezhető sírok száma még akkor is túl alacsony a kora avar korra keltezhető temetkezésekhez képest. 568 után tehát jelentősen megnövekedett a lakosság szám, hisz a D4. toronytól Ny-ra, ahol ki is szélesedik a korai Keszthely kultúrák temető, szinte csak a korai avar korban temetkeztek. Ez azt jelenti, hogy igenis számolni kell jövevényekkel az avar honfoglalás után. Erre utal egyébként, hogy a korai Keszthely kultúra temetőinek mindegyike újonnan megnyitott temető, amelyben nincs

nyoma korábbi temetőrésznek. Kiss Gábor vetette fel, hogy a korai Keszthely kultúra bevándorolt romanizált népessége a szlávok elől menekült hozzánk D-DNy felől. Ez magyarázatot adna a korai Keszthely kultúra erős késő antik gyökereire. A korai Keszthely kultúra anyagában germán leletanyag és germán sírok is találhatóak. A korábbi kutatás ezeket keleti gótnak, langobardnak, franknak, alemannak tartotta. Valószínűbb Falko Daim elképzelése, hogy különböző kisebb-nagyobb germán csoportok, harcosok és kíséretük csatlakozott az avarokhoz abban a reményben, hogy részt véve a rabló hadjáratokon a bőséges zsákmányból is részesülnek. A korai Keszthely kultúrák temető sírjainak döntő többsége 568 és 630 közé keltezhető. 630 táján felégették és elpusztították az erődöt, és eltűnt a vezető réteg. Az ostromot túlélő köznépet Kovrig Ilona szerint valószínűleg áttelepítették a mai Keszthely területére (Keszthely-városi vagy –sörházkeri temető). A temetkezés az V. temetőben szórványosan még 650-670 tájáig folytatódott. Elképzelhető, hogy a romok egy része egy ideig még lakott maradt, esetleg egyes családtagokat Keszthelyről visszahoztak ide eltemetni.

A Karoling korban az erőd újra lakottá vált, védműveit és egyes épületeit helyreállították. A 9. századi VI. temetőből eddig 135 sírt ismerünk. Ezek a D-i erőd kapu két oldalán találhatóak, a temető nagyobbik fele a K-i oldalon. A két temetőrészt egy időben, a 9. század közepe táján nyitották meg. Mindkét temetőrészre a pogány szokások, étel- és ital melléklet adása, esetenként a nyújtott helyzetű háton fekvéstől eltérő testtartás a jellemző. (Az ókeresztény bazilikának nincs 9. századi periódusa, ha használatban lett volna, a keresztény népességet a templom köré temették volna.) Emellett azonban lényeges különbségek is megfigyelhetők, a temető K-i fele némileg gazdagabb, pl. csak itt kerültek elő fegyverek, polírozott felületű palackok, stb. Ez a „gazdagság” relatív, hiszen a fegyverek elavult típusokat képviselnek, és hiányoznak a Zalavár környékéről ismert, nemesfémből készült u. n. veligrádi típusú ékszerek, és a rangjelzőként sírba került sarkantyúk. A sírleletek többsége divatékszer, ezért kevésbé alkalmas az eltemetettek etnikumának meghatározására. Valószínű, hogy a továbbélő avarok mellett elsősorban délszláv elemekkel, és kisebb mértékben nyugati szlávokkal és bolgárokkal is számolhatunk. A temető két része között talán nemcsak társadalmi, hanem etnikai különbségek is voltak. Cs. Sós Ágnes zalavári eredményei alapján, elsősorban a pogány szokások miatt feltételezte, hogy még a 10. század első felében is használták a temetőt. Erre nincs régészeti bizonyíték, az erőd területén talált honfoglaláskori nyílhegyek és a védművekben lévő égésrétegek arra utalnak, hogy a magyarok megostromolták és elpusztították az erődöt. Ezzel a temető használata megszakadt. Ezt követően a középkorban legfeljebb időszakosan telepedtek meg a romok között.